

NÅGOT OM FORNLÄMNINGAR I STOCKHOLMS SKÄRGÅRD

Sommaren 1978 deltog jag i Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering i delar av Stockholms skärgård, omfattande hela socknarna Ornö och Dalarö samt Ö Österhaninge och S Tyresö, alltså delar av både inner-mellan-och ytterskärgård. Artikelnen har endast minnesbilden av detta inventeringsmaterial som underlag, angående Ornö även vissa egna anteckningar. Eftersom Ornö socken innefattar så skiftande natur-och kulturmiljöer, särskilt efter år 1978 års inventering, som gav många nya och oväntade fynd, utgör fornlämningarna där huvudmaterialet i artikeln. Övriga socknar medtas mer i jämförande och kompletterande syfte.

"Inga gravfält finns som kan föra Ornöbornas anor ner i förhistorisk tid", skrev Alf Nordström i sin år 1977 utgivna "Vägvisare till kulturen i Stockholms län". Före 1978 års inventering var i Ornö socken endast 3 förhistoriska gravar kända och rapporterade. Ingen av dessa var dock besiktigad av fackmän och därför ej heller R-markerad. De utgjordes av en hög, ett röse och en rund stensättning på lika många lokaler i socknens V del. Högen och röset är belägna på huvudön, stensättningen på den bergiga Björkö. De torde alla vara belägna mellan 5 och 10 m ö h.

Under inventeringens gång framkom inte mindre än 50 stensättningar på 27 lokaler, fördelade på 3 mindre gravfält med 5-8 gravar, och resten på lokaler med 1-3 gravar, de flesta ensamliggande. De är alla, utom möjligen två vid Varnö by, av samma typ och nästan samma form, nämligen runda eller närmast runda med fyllning av i allmänhet 0,2-0,5 m stora stenar, vanligen endast lätt övermossade. De flesta är 5-8 m i diameter och 0,2-0,4 m höga, sålunda tämligen flacka. Några få kan betecknas som röseliknande. Flera har spår av kantkedja.

Endast tre av de nyfunna stensättningarna ligger på en nivå av 10-15 m ö h. Det gäller de två vid Varnö by samt en vid Lättinge. Alla de övriga är enligt nivåkurvorna på topografiska kartan belägna på en nivå över 15 m, de flesta t o m mellan 20 och 30 m ö h. De ligger nästan alla i det inre av det centrala Ornö, långt från dagens kustlinje, på bergklackar i tät skog relativt långt från sentida bebyggelse. Om man tänker sig kustlinjen 15 m högre än idag, som den borde ha sett ut under yngre bronsålder för ca 2500-3000 år sedan, blir bilden helt annorlunda. Redan då torde Ornö ha varit den kanske högsta och längsta av skärgårdens yttre öar med en sammanlagd längd av nästan 9 km mot 14 km idag. Dessutom väl skyddad av en tät arkipelag av mindre öar och skär, vilka idag utgör delar av huvudön. Djupa vikar skar långt in i ön, och längst in i två av dessa ligger de flesta av gravarna i två större koncentrationer, i närheten av den plats där dåtidens Ornö var som smalast, endast ca 100 m bred.

Inom dessa båda koncentrationer påträffades även tre högar med skär-
sten, av eld spruckna småstenar i samband med tillagning av måltider,
alla på en nivå av ca 20 m. I anslutning till dessa finns stenröjda
boplatsytter och röjningssten. Det troliga är alltså att Ornö redan un-
der bronsåldern hade en åtminstone periodisk mänsklig bosättning av
antagligen fiskare och säljägare.

Två av stensättningarna över 15 m-nivån ligger på samtida, mindre skär
ut mot den gamla segelleden mellan Ornö och Gålö, den ena på Breviksnäs
yttersta udde och den andra på den lilla Segholmen NV om Björkö. Båda
är dock svårt skadade och därför något svårbedömda. Nämnas kan även 26
lokaler inom Ornö socken med stensättnings- och röseliknande lämningar,
av vilka några av de förstnämnda trots sina mindre volymer är svåra att
förklara som något annat än gravar. De finns nämligen ofta i anslutning
till mer tydliga gravar, och nästan uteslutande på samma höga nivå över
havet. Den enda Ö om huvudön någorlunda troliga förhistoriska stensätt-
ningen är belägen på S Fjärdlång, även den över 15 m-nivån. I ytter-
skärgården ligger ibland stenkummel på de högre krönen, särskilt på
gamla fiskeskär som Huvudskär. De ligger i allmänhet över 5 m-nivån,
och många är av ålderdomlig karaktär. De utgör väl knappast förhisto-
riska gravar, även om dessa fiskeskär är kända åtminstone sedan senme-
deltid.

Bronsåldersmiljön på Ornö har visat sig helt unik i Stockholms skär-
gård, även efter 1978 års inventering, vilken omfattade nästan hela om-
rådet. Man kunde kanske vänta sig något motsvarande i angränsande områ-
den på fastlandet, t ex på Gålös höga berg, men ingenting dylikt fram-
kom. Gålö och kustområdet upp mot Smådalarö är påfallande fattigt på
förhistoriska lämningar, endast enstaka gravar av järnålderstyp före-
kommer, samt på Gålö ett par fornborgar. För att finna någon genuin
järnåldersbygd måste man söka sig en bra bit innanför själva kusten,
till förhistoriska gårdar som Mörby, Ösby, Väsby och Vinåker, belägna i
den långa dal, som i Ö mynnar ut i Vinåkersviken. Vid Väsby och Åva
framkom även nya järnåldersgravfält. Gravfältet vid Åva är det enda
kända i S Tyresö socken. Läget längst inne i en järnåldersvik är det-
samma som i den nära söderut belägna Vinåkersviken. Fyndet kom därför
ej helt oväntat.

Längs den gamla farleden mellan Ornö och fastlandet har människor be-
gravts i alla tider. Ett par troliga bronsåldersgravar på Ornösidan är
redan nämnda. Den kanske i detta sammanhang intressantaste ön i farled-
en är den lilla men höga Rågholmen mellan Dalarö och Dalarö skans. Där
ligger på krönet, 15-20 m ö h, ett ståtligt röse. Traditionen berättar
visserligen att det byggts som utsiktspunkt åt drottning Kristina en

Gång vid hennes avvinkande av den svenska flottans avfärd. Det är dock utan tvekan en förhistorisk gravanläggning. På samma ö är slutningen nedanför röset full av s k tomtningar, mer eller mindre runda stenkonstruktioner. De utgör lämningar efter primitiva, troligen tillfälliga bostäder av ålderdomlig karaktär. Traditionen berättar att de använts vid byggandet av Dalarö skans på 1600-talet då fästningen flyttades från Dalarö till sin nuvarande plats på Stockskäret. Stenen till bygget bröts då på bl a Rågholmen.

På Havtornsudd längst ut på Gålö ligger två stensättningar med stenfyllning, med en km mellanrum. Den ena tillhör utan tvekan yngsta järnålder. Den andra är av samma typ, men belägen endast 2-3 m ö h! Trots att anläggningen p g a landhöjningen måste vara från historisk tid är den svårbegriplig som något annat än en grav. Mellan dessa båda stensättningar är en begravningsplats från sen tid. Enligt uppgift har ryska soldater eller sjömän begravts där, vilket fynd skulle visa. Det bör väl då ha skett på 1700-talet, vid någon av de två stora påhälsningarna av ryssar i skärgården, den första för att plundra, den andra för att skydda kusten mot andra fiender.

Sådana sentida begravningsplatser av olika slag är vanliga i skärgården. Många är bara kända genom påstådda fynd av skelettdelar eller genom äldre uppgifter och är nu utan synlig markering ovan mark. I nämnda farled ska begravningsplatser ha funnits på Stora Skräkholmen och på Aspön, samt finns fortfarande i Dalarö, på N Kycklingen och på Segholmen utanför Björkö. Ofta har de samband med epidemier, t ex kolera.

Minnen efter de nämnda ryssbesöken under 1700-talet är de flerstädes i skärgården förekommande s k ryssugnarna, lämningar efter ryssarnas läger. De är på vissa platser koncentrerade i större antal, t ex på Utö och den lilla ön Stendörren NÖ om Smådalarö. Inom Ornö socken finns en vid Kymmendösund och en på Kvarnö, båda välbevarade och undangömda i tät vegetation en bit från stranden. Ett märkligt läge har den ryssugn som påträffades högt belägen i skogen S om Stensjön i Tyresö socken. Den ligger flera km från havet men är helt säkert en ryssugn.

Ungefär lika många lokaler som förhistoriska gravar utgjordes inom Ornö socken av bebyggelselämningar av olika slag. Det rör sig mest om torpgrunder från de senaste seklen, både på huvudön och de mindre öarna ut mot havsbandet. Många av dessa torp, ofta ett par hundra år gamla, sägs ha använts som ved (!) under 1940-talets krigsår. På några av de yttre öarna finns också grunder efter fiskebodas från den tid då fisket här var mycket betydelsefullt, främst på Huvudskär, Sadelöga, Borgen och Bodskär. Dessa öar är kända som fiskeskär sedan tiden 1450-1550 och

framåt men kan möjligen som sådana vara äldre. Längs farleden innanför Ornö låg förr krogar för bl a de fiskare som rodde eller seglade till Stockholm med sin fångst av fisk, t ex på Mickelsland och Rosenön vid Smådalarö.

På berghällar, gärna intill torp och fiskebodas, påträffas ofta sentida ristningar från 1800- och 1900-talen, sällan äldre. De består i allmänhet av personnamn eller initialer samt årtal. På Ornö S-spets framkom dock en ristning från år 1610 med en kompassros några meter därifrån. Förutom sådana kompassrosor förekommer i skärgården ibland s k labyrinter, ofta på fiskeskären. Stenlagda labyrinter förekommer inom Ornö socken på Borgen och Huvudskär. Endast en kan p g a nivåförhållandena ha någon högre ålder, men också denna är enligt ortsbefolkningen relativt sent anlagd. Ätminstone torde samtliga (tre större) vara omlagda under senare år. På Huvudskär finns också rester efter äldre uppdragningsplatser för båtar, s k båtlänningar.

En tydligen utbredd sed var i äldre tid att offra mynt i naturliga jättegyttor. Sådana offerplatser förekommer bl a i Ornö, Dalarö och Österhaninge socknar. Många kopparmynt, ibland silvermynt, kommer verkligen från flera av dessa jättegyttor, från 1600- 1800-talen.

Lämningar efter äldre industriverksamhet i Stockholms S skärgård förekommer inte bara genom Utös järngruvor. Inom Ornö socken finns t ex slaggvarp m fl rester efter en masugn från 1600-talet, ett tegelbruk från 1700-talet, samt ett stort antal större och mindre fältspatbrott från tiden omkring år 1900 och framåt, de senare ej medtagna i fornlämningsregistret. Märkliga är de något svårförstådda lämningar efter ett varv som ännu kan beskådas på Stora Rotholmen mitt i den gamla farleden. Det var i bruk under Erik XIV:s tid på 1500-talet.

Många slags sentida kulturlämningar och företeelser finns representerade i nämnda socknar. De omtalas inte här då de är av mer allmän karaktär och ej typiska för skärgårdsmiljön.



Kjell Linnér
Stockholm

FÖRHISTORISKA GRAVAR PÅ ORNÖ

X : 1 - 4 gravar

■ : gravfält

Tunn linje : nuvarande havsnivå

Grov linje : 15 m ö h

Mörkare ytor : insjöar

